

УДК 351.82

УЛЬЯНЧЕНКО Юрій Олександрович,
канд. наук держ. упр., доц., доц. каф.
екон. політики та менеджменту ХарРІ НАДУ

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНКУРЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Обґрунтовується необхідність розробки індивідуальної моделі державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки України, яка буде враховувати досвід інших країн та максимально відповідати національним ментально-культурним цінностям країни.

Ключові слова: державне регулювання, аграрний сектор, конкурентне середовище, модель державного регулювання.

Ульянченко Ю. А. Формирование модели государственного регулирования конкуренции в аграрном секторе экономики Украины

Обосновывается необходимость разработки индивидуальной модели государственного регулирования конкуренции в аграрном секторе экономики Украины, которая будет учитывать опыт других стран и максимально соответствовать национальным ментально-культурным ценностям страны.

Ключевые слова: государственное регулирование, аграрный сектор, конкурентная среда, модель государственного регулирования.

Ulyanchenko Y. O. Forming of model of competitiveness state regulation in the economy's agrarian sector of Ukraine

The necessity of carrying out of the individual model (which will take into account the other countries' experience and which will maximally correspond to the national mental and cultural values of the country) of competitiveness state regulation in Ukrainian economy's agrarian sector is grounded.

Key words: state regulation, agrarian sector, competitive environment, state regulation model.

Постановка проблеми. Стратегічний розвиток галузей економіки значною мірою визначається рівнем розвитку в них конкурентного середовища. Світовою та вітчизняною практикою доведено значущість стимулювання розвитку конкуренції в піднесенні галузей економіки. Науковці стверджують, що умовою досягнення ефективності ринку є набуття ним конкурентності. Гарантування ринку конкурентних рис – одна з важливих функцій держави [18, с. 25].

Конкуренція – це не заданий стан, а завжди динамічний процес, де продавці безперервно прагнуть запропонувати учасникам ринку більш привабливі альтернативи. Конкуренція – це процес встановлення рівноваги, за якого підприємці прагнуть координувати свої виробничі плани з очікуваними планами інших учасників ринку [2, с. 55]. У той самий час важливо розуміти, що в ринковій економіці жодна людина, жодна організація не несуть відповідальності за виробництво, споживання, розподіл і ціноутворення [16, с. 47]. Координуюча, стабілізуюча, регулятивна роль у цьому процесі належить державі.

Аграрний сектор економіки України має певні специфічні риси конкурентного середовища. Так, у сільському господарстві України – частині аграрного сектору на даний час відсутня конкуренція між виробниками у сфері збуту виробленої сільськогосподарської продукції, що, на нашу думку, негативно позначається на мотивації господарників до вдосконалення та розвитку самих підприємств. Звідси ми маємо кризовий стан галузі й більшості сільськогосподарських виробників суспільного сектору (агрохолдинги в даних процесах є винятком). Сільське господарство характеризується відсутністю змагального духу й стимулу до самовдосконалення. У той самий час має місце тиск таких чинників галузевої конкуренції, як постачальники матеріально-технічних засобів та покупці вирощеної продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблем розвитку механізмів державного регулювання та ролі конкуренції в ньому присвячено роботи О. Амосова, В. Андрійчука, В. Бакуменка, В. Бойка, В. Воротіна, Б. Губського, С. Дем'яненка, І. Заславської, Ю. Капітанця, В. Корженка, О. Коротич, В.

Князева, М. Латиніна, Т. Лозинської, О. Могильного, Н. Нижник, О. Оболенського, Г. Одінцової, Г. Черевка та ін.

Метою статті є обґрунтування необхідності розробки індивідуальної моделі державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі, присвяченій питанням конкуренції, підприємцям надаються рекомендації щодо успішного ведення конкурентної боротьби на ринку. У той же час досвід показав, що усунення конкурентів, ухилення від конкуренції не приносять корисного ефекту ні економіці, ні суспільству, ні споживачам, ні, урешті-решт, самим підприємцям. Тому важливо мати хороших конкурентів. За твердженням М. Портера, наявність правильних конкурентів у багатьох галузях не тільки не послаблює, а й ще більше посилює конкурентні позиції підприємства. Завдяки «хорошим» конкурентам підприємство може досягти важливих зі стратегічної точки зору результатів, конкурентні переваги підприємства стають більш стійкими, а структура галузі значно покращується. Тому бажано, щоб у підприємства завжди був один або декілька «хороших» конкурентів.

Правильні конкуренти дуже вигідні з точки зору стратегії; стратегічні вигоди від їх присутності поділяються на чотири категорії: посилення конкурентних переваг, поліпшення структури галузі, допомога в розвитку ринку і його захист від вторгнення нових конкурентів [14, с. 292 – 293]. В умовах України це дасть можливість захистити національного виробника та національного споживача від конкуренції імпортової продукції.

Ураховуючи вищенаведене, стверджуємо, що регулятивна роль держави в розвитку конкурентного середовища в аграрному секторі має полягати у створенні умов конкуренції між вітчизняними сільгоспвиробниками у сфері збуту їх продукції. Тобто завданням держави в цьому напрямі є стимулювання збільшення пропозиції внутрішнього ринку шляхом розвитку виробництва сільськогосподарської продукції та її виробників.

Державне регулювання, як і будь-який процес, доцільно розпочинати з визначення мети його здійснення. Метою державного регулювання економічних процесів є розвиток економіки країни й регіону, галузей, а також підвищення рівня життя населення. Зміст мети вказує на необхідність формування та вирізнення двох видів державного регулювання: економічного і соціального. Досягнення цієї мети в

напрямі державного регулювання розвитку конкурентного середовища в аграрному секторі передбачає вирішення таких завдань:

- обмеження дій недобросовісної конкуренції з боку постачальників матеріально-технічних ресурсів та покупців сільськогосподарської продукції;
- стимулювання розвитку сільського господарства;
- сприяння формуванню ефективної інфраструктури аграрного ринку.

Державне регулювання конкурентного середовища в аграрному секторі часто пов'язують з підтримкою сільського господарства, яка є одним з інструментів такого регулювання. У той же час державне регулювання конкурентного середовища в аграрному секторі, державна підтримка аграрного сектору і сільського господарства, зокрема, повинні мати стратегічний характер. Вони мають бути спрямовані на довгостроковий розвиток суб'єктів аграрного сектору і галузі в цілому, на підвищення їх конкурентоспроможності, на формування довгострокової продовольчої безпеки країни. Тобто механізм державного регулювання повинен мати довгострокові орієнтири.

При дослідженні теми державного регулювання ми виявили в літературі різні об'єкти регулювання. На макрорівні розглядаються проблеми регулювання: економіки, ринку й конкурентного середовища. Детальне вивчення понятійного апарату й аналіз дефініцій дали такі результати. Парадигма економіки трактується як господарський механізм взаємодії різних суб'єктів з приводу виробництва та споживання суспільних благ. Відповідно до визначення економічного словника, економіка (англ. *economy*) – 1. Сукупність суспільних відносин як у виробничій, так і в невиробничій сферах, тобто економічний базис певного суспільного ладу. 2. Народне господарство певної країни або його галузь [7, с. 79]. Ринок (англ. *market*) – сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, за допомогою яких реалізуються товари або послуги, визначається суспільний характер праці, якою вони створюються [7, с. 272].

Наукою констатується, що для переважної більшості розвинених країн та країн, що розвиваються, притаманний ринковий механізм господарювання в економіці. А, як відомо, невід'ємною рисою ринкової економіки є явище конкуренції. На підставі викладеного ми доходимо висновку, що парадигми «економіка», «ринок» й «конкурентне середовище» є синонімами. І в подальших наших дослідженнях ми

будемо розглядати ці інститути як аналоги.

Узагальнюючи світовий досвід, П. Самуельсон доходить висновку, що в основі моделей регулювання конкурентного середовища країни застосовують шість таких методів:

1. Державна власність на монополії (в основному природні).
2. Контроль цін на більшість товарів та послуг.
3. Податки.
4. Антимонопольна політика.
5. Стимулювання конкуренції.
6. Регулювання економіки [16, с. 184].

Перші три методи активно використовувалися раніше, а нині рідко застосовуються у країнах із сучасною ринковою економікою. Основою державної політики регулювання монополій, що застосовують розвинені країни, є решта три методи.

Методологічне обґрунтування моделей державного регулювання конкуренції в аграрному секторі України проведемо за допомогою вивчення змісту, досвіду застосування кожного методу й дослідження можливості ефективної трансформації та вдосконалення їх згідно з умовами країни.

Україна ще не має досвіду розробки моделі ефективного регулювання економіки. Просте копіювання практики розвинених країн є нераціональним. До того ж відповідно до останніх тенденцій розвитку змінився фокус орієнтації урядів країн на вивчення зарубіжного досвіду. Країни, що розвиваються, вже не прагнуть наслідувати європейську, японську чи американську моделі. «Недостатньо розвинені» країни успішно вивчають досвід економічного та соціального розвитку один в одного [12, с. 23]. Цілеспрямований курс урядів Росії та Білорусії на розвиток аграрного сектору також є базою для вивчення досвіду.

Недостатній рівень розвитку підприємницької культури в Україні доводить доцільність розробки моделей розвитку з урахуванням різних методів та практик. Останнім часом під час вибору моделі державного регулювання частіше за все схиляються до того, що визначальною повинна бути не величина державної участі в економічних перетвореннях, а її зміст, який полягає в такому:

- 1) розробка законодавства, що створює умови, гарантії та стимули для

підприємництва, конкуренції та структурної перебудови;

- 2) жорсткий контроль за виконанням законодавства;
- 3) формування і перерозподіл фінансових потоків;
- 4) розподіл на конкурентних засадах забезпеченого ресурсами держзамовлення;
- 5) адресні соціальні гарантії окремим категоріям населення;
- 6) інвестиційна активність на рівні, необхідному для залучення приватних капіталовкладень.

Сьогодні перераховані функції виконуються дуже погано, щоб говорити про досягнення відповідних цілей [17, с. 56].

За словами Г. В. Черевка, у випадку, коли не спрацьовує ринковий механізм, втручання держави не обов'язково є автоматичним. Вона, залежно від ситуації, може втручатись, а може не втручатись. Але знати про можливу потребу у втручанні в ринок державні органи повинні для того, щоб мати повну інформацію про ситуацію на ринку і не випускати її з-під контролю [19, с. 217].

При стихійності, хаотичності застосування регуляторних інструментів в Україні говорять про «ручне» державне регулювання аграрного сектору економіки, яке керівники підприємств гостро критикують. Методика «ручного» державного регулювання – це ситуативний метод управління на рівні країни. Світовий та вітчизняний досвід переконують, що успішність управління будь-яким суб'єктом (чи то підприємством, галуззю, економікою країни) забезпечується тим, що в основі розробки оперативних дій лежить перспективний план розвитку суб'єкта, а тактичні кроки підпорядковуються прийнятій для нього моделі стратегічного менеджменту. Ситуативне управління, на наш погляд, є доречним лише як складова антикризового менеджменту при виникненні фарс-мажорних обставин.

Під час обґрунтування моделі державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки важливо дати відповідь на одне з головних питань: які критерії слід покласти в основу оцінки ефективності державного регулювання конкурентного розвитку галузі. При цьому державне регулювання передбачає використання ряду різноманітних інструментів, серед яких чільне місце належить державній підтримці. Від ефективності діючої системи державної підтримки залежатиме позиціонування держави в глобальному секторі аграрної економіки,

реалізація експортних можливостей сільського господарства та потреба в ресурсах для втілення наміченого [6, с. 29 – 30].

У той самий час більш ніж півстолітня історія експериментів з державною політикою, спрямованою на стабілізацію і збільшення доходів фермерів, дає всі підстави припустити, що ці програми не діють як слід. Отже, у вчених і політичних лідерів збільшується відчуття того, що традиційні цілі й методи аграрної політики повинні бути переглянуті і змінені [10, с. 635].

Досвід багатьох країн переконує, що не завжди збільшення бюджетних асигнувань позитивно впливає на підвищення рівня конкурентоспроможності галузі та сільськогосподарських товаровиробників. Аграрна політика може призводити до того, що обсяги прямих бюджетних виплат мають стійку тенденцію до зростання, а реальні надходження сільськогосподарським товаровиробникам, ефективність виробництва та його конкурентні позиції знижуються [6, с. 32].

Учені стверджують, що державне регулювання аграрних ринків і цінова підтримка сільського господарства є неефективними й не можуть бути прикладом для наслідування. Така підтримка не лише не вирішує наявні в галузі проблеми, а й часто призводить до їх загострення. Сільське господарство потрібно розглядати як частину загальної економічної системи, і його проблеми повинні вирішуватися в контексті існуючих в економіці країни проблем [5, с. 26]. Зокрема, підтримка фермерів у США тільки затримала переміщення людських і матеріальних ресурсів із сільського господарства в інші галузі виробництва з більш ефективним їх використанням. Незважаючи на зростання бюджетних витрат на допомогу невеликим фермерським господарствам, тенденція до зниження цін на сільськогосподарську продукцію (завдяки високій ефективності виробництва потужних агрофірм) спричинила зниження доходів основної за чисельністю групи фермерів. Тому для посилення конкурентоспроможності своїх товарів на зовнішніх ринках окремі країни почали зменшувати бюджетні витрати на підтримку [4, с. 117].

Програми допомоги фермерам не змогли вирішити причину фермерської проблеми. Державна політика щодо сільського господарства пристосована для того, щоб лікувати симптоми, а не причини. Ще однією вагомою причиною фермерської проблеми був неправильний розподіл ресурсів між сільським господарством та рештою галузей. Історично проблема виникла через велику кількість фермерів.

Ознакою нераціонального використання ресурсів стали малі доходи сільгоспвиробників. Державна політика у сфері сільського господарства була орієнтована, головним чином, на підтримку фермерських цін та доходів, а не на вирішення проблеми розподілу ресурсів, яка є основною причиною зниження цих доходів [10, с. 635]. Дослідження науковців третьою причиною неефективності більшості урядових програм у розвинених зарубіжних країнах називають витрачання більшої частини коштів на адміністративне управління і контроль за програмами, ніж на їх реалізацію [11, с. 375].

Оцінка ефективності державної підтримки сільського господарства в Україні теж не дала втішних результатів. Як засвідчив аудит, проведений фахівцями Рахункової палати, хоча фінансова підтримка сільськогосподарських виробників із державного бюджету за період з 2004 по 2008 р. зросла більше ніж учетверо та досягла 6,9 млрд грн у 2008 р., аграрний сектор продовжував працювати на межі збитковості. Заробітна плата сільгоспвиробників і нині залишається найнижчою. Усе це не забезпечує розширеного відтворення виробництва та оновлення основних засобів.

Недоступність бюджетних коштів для значної частини дрібних сільгосппідприємств, фермерських господарств та господарств населення була і залишається «хронічною хворобою». Фінансовою допомогою у 2007 р. було охоплено лише 4,6 % а в 2008 р. – 5 % загальної кількості фермерських господарств. Тоді як у селянських господарствах, яких налічувалося близько 5 млн, виробляли понад 70 % продукції тваринництва. Водночас із Держбюджету на тваринницьку дотацію за реалізацію на забій та переробку кондиційної худоби особистим господарствам було спрямовано лише 45 % загального обсягу такої державної підтримки. Це свідчить про недоступність одержання бюджетних коштів для значної частини сільгоспвиробників та порушення принципу справедливості під час їх розподілу [8, с. 35]. Аналіз рівня підтримки сільського господарства за період з 2009 по 2012 р. не дозволяє говорити про поліпшення ситуації в даному напрямі.

Відомо, що з боку держави протягом останнього періоду було вжито ряд заходів, адекватних ситуації. Зокрема, це стосується 15 базових законів і 16 бюджетних програм державної підтримки сільського господарства. Проте, за висновками багатьох експертів, підтримка сільськогосподарських товаровиробників

залишається недостатньою [3, с. 37].

Експерти низьку віддачу державної підтримки на практиці пояснюють таким. В Україні до цього часу не відпрацьована чітка довготривала стратегія цієї підтримки: часто спостерігається недофінансування цільових державних програм, несвоєчасно спрямовуються кошти на їх виконання. За обмеженості бюджетного забезпечення має місце недостатнє фінансування окремих напрямів діяльності галузі, а досягати очікуваної віддачі від часткової підтримки важко або неможливо взагалі (від'ємний ефект відсутності критичної маси) [1, с. 92 – 93]. Сільськогосподарські виробники називають свої причини неефективності бюджетної підтримки галузі: вони її просто не отримують. Кошти розподіляються за тіншовими каналами в переважній більшості випадків на підтримку агрохолдингів.

Таким чином, дослідження доводять, що Україна потребує розробки індивідуальної моделі державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки, яка буде враховувати досвід інших країн та максимально відповідати національним ментально-культурним цінностям країни.

На наш погляд, варто прислухатися до рекомендацій класика економічної думки П. Самуельсона, що стимулювання посилення конкуренції є найкращим засобом регулювання ринку й боротьби з недосконалою конкуренцією [16, с. 184]. У той самий час недостатній рівень розвитку ринкової економіки в Україні (причина макроекономічного рівня) та ще низький рівень підприємницької культури на багатьох підприємствах аграрного сектору (причина мікроекономічного рівня) доводять доцільність комплексного поєднання всіх підходів. Але ставка має робитися на стимулюванні конкуренції, і заходи в межах інших методів мають бути спрямовані на досягнення цілі – стимулювання конкуренції.

Українська модель державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки, спрямована на розвиток конкурентного середовища в галузі, являє собою комплекс усіх наведених вище методів. Правильне поєднання методів забезпечить емерджентність розробленої моделі. Емерджентність – це наявність у системи властивостей цілісності (емерджентних властивостей), тобто таких властивостей, які не характерні складовим її елементам [9, с. 15].

Метою розробки моделі державного регулювання конкуренції в аграрному секторі економіки є уникнення кризових явищ та зменшення хаотичного ручного

керування галуззю. На нашу думку, ця модель має базуватися на принципах і методах державного регулювання. Так, державна власність на суб'єкти монополій полягає в державному контролі за процесами, що відбуваються на ринку земель сільськогосподарського призначення, метою якого є розвиток добросовісної конкуренції на ринку. При цьому мають бути, у першу чергу, дотримані внутрішні інтереси країни й суспільства. На наше переконання, державний контроль за процесами на ринку землі має здійснюватися незалежно від того скасовано чи ні мораторій на продаж сільськогосподарських земель. За виникнення непередбачених нестандартних ситуацій у країні та економіці зокрема, коли відсутність єдиного координуючого ціни центру негативно позначиться на функціонуванні економіки і розвитку добросовісної конкуренції, допустимим є державний контроль цін на товари та послуги.

Розробка податкової політики, яка на першому етапі здійснення буде передбачати введення податкових пільг суб'єктам виробничої сфери, зокрема сільськогосподарського виробництва, з метою стимулювання його розвитку та появи й посилення внутрішньогалузевої конкуренції між сільгоспвиробниками у сфері збуту виробленої продукції. Заходи антимонопольної політики передбачають розробку й прийняття законодавчих актів і забезпечення виконання їх настанов у напрямках регулювання діяльності агрохолдингів та олігопольного тиску на сільськогосподарських виробників з боку суб'єктів першої та третьої сфер АПК. Державне регулювання діяльності агрохолдингів доцільно починати з таких дій:

1) обмеження монополізму в господарській діяльності горизонтально та вертикально об'єднаних структур, що сприятиме розвитку здорової конкуренції в сільському господарстві;

2) контроль за процесами експорту сільськогосподарської продукції шляхом збирання повної інформації про ситуацію на ринку. Метою такого контролю є не втручання в експортну діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, а гарантування продовольчої безпеки країни.

Висновки. Продовольча безпека – це рівень продовольчого забезпечення населення, що гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави [15, с. 42]. Із застосуванням державою такого набору інструментів

державного регулювання виробникам якісної сільськогосподарської продукції буде вигідно брати участь у формуванні внутрішнього продовольчого фонду. Це убезпечить країну від надлишкового експорту й сприятиме розвитку добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку.

Посилення соціальної відповідальності сільськогосподарських виробників за вирішення соціальних питань сільських територій, головними з яких є забезпечення зайнятості населення та розвиток соціальної інфраструктури території.

Стимулювання посилення конкуренції визнано вченими найкращим засобом регулювання ринку й боротьби з недосконалою конкуренцією. Важливою є підтримка малого бізнесу і забезпечення відкритості ринку для зарубіжних конкурентів, формування ефективної інфраструктури аграрного ринку. Важелом стимулювання конкуренції розглядається стимулювання попиту на продукти харчування через підвищення доходів споживачів.

Регулюється ринок шляхом контролю ринкових процесів та створенням спонукальних програм. Як зазначалося вище, для підтримки сільськогосподарського виробника і регулювання аграрних ринків держава використовує такі інструменти, як цінова політика, податкова політика, бюджетна підтримка, надання пільгових кредитів, у тому числі здешевлення відсоткових ставок для кредитування сільськогосподарського виробництва, митно-тарифне регулювання, сприяння розвитку страхування тощо.

Вивчення наведених методів державного регулювання конкуренції доводить, що їх зміст часто переплітається між собою й один і той самий важіль одночасно є інструментом різних методів регулювання.

Список використаних джерел

1. **Андрійчук В. Г.** Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець, В. В. Юрчишин. – К. : Аграр. наука, 2005. – 140 с.
2. **Арментано Д.** Антитраст против конкуренции / Доминик Арментано ; [пер. с англ. Ю. Кузнецов под ред. В. Завадникова]. – М. : Альпина Бизнес Брукс, 2005. – 432 с.

3. **Бойко В. І.** До проблеми визначення механізму державної підтримки виробників аграрної продукції / В. І. Бойко // Економіка АПК. – 2010. – № 7. – С. 37 – 39.

4. **Губський Б. В.** Аграрний ринок / Богдан Володимирович Губський. – К. : Нора-прінт, 1998. – 184 с.

5. **Дем'яненко С.** Аграрна політика України та її стратегія: напрями розбудови / С. Дем'яненко // Пропозиція. – 2004. – № 7. – С. 24 – 28.

6. **Забезпечення** конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках : наук. доп. / [Трегобчук В. М., Пасхавер Б. Й., Бородіна О. М. та ін.] ; за ред. В. М. Трегобчука, Б. Й. Пасхавера. – К. : Ін-т екон. та прогнозування, 2007. – 260 с.

7. **Завадський Й. С.** Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. – К. : Кондор, 2006. – 356 с.

8. **Квітка Г.** АПК – величезна діра, де зникають бюджетні гроші? / Галина Квітка // Пропозиція. – 2009. – № 5. – С. 35.

9. **Коган А. М.** Макрорегулирование высокоразвитого рынка: «невидимая рука», конкуренция, потребности системы / Альберт Моисеевич Коган. – М. : Маркет ДС, 2006. – 144 с.

10. **Макконнелл К.** Экономикс: принципы, проблемы и политика / Кэмпбэлл Р. Макконнелл, Стенли Л. Брю ; [пер. з англ. Е. С. Иванова, И. Ю. Лаврова и др.]. – К. : ХаГар, 2000. – 785 с.

11. **Мескон М. Х.** Основы менеджмента / Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. ; [пер. с англ. О. И. Медведь]. – М. : Вильямс, 2006. – 672 с.

12. **Моїсеєва М.** Попит – двигун економічного зростання / Марина Моїсеєва // Пропозиція. – 2011. – № 11. – С. 22 – 27.

13. **Осташко Т. О.** Ринкова трансформація аграрного сектора / Тамара Олексіївна Осташко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.

14. **Портер М.** Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Майкл Портер ; [пер. с англ. под ред. О. Нижельской]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 715 с.

15. **Розвиток** аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналіт. доп. / [Собкевич О. В., Русан В. М., Юрченко А. Д., Скороход В. О.] ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІДС, 2011. – 104 с.

16. **Самуэльсон П.** Экономика / Пол Э. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус ; [пер. з англ. под ред. Н. В. Шульпиной]. – М. : Вильямс, 2001. – 688 с.

17. **Фатхутдинов Р. А.** Управление конкурентоспособностью организации / Раис Ахметович Фатхутдинов. – М. : Эксмо, 2005. – 544 с.

18. **Хиллман А.** Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления : пер. с англ. / Арье Хиллман ; науч. ред. пер. В. В. Бусыгин, М. И. Левин. – М. : ГУ ВШЭ, 2009. – 876 с.

19. **Черевко Г. В.** Державне регулювання економіки в АПК / Георгій Владиславович Черевко. – К. : Знання, 2006. – 339 с.